

MILLENNIUMDRUKTE EN DE SYMBOOLWAARDE VAN HET EEUWJAAR 1900 IN ANDRÉ GIDES *LE PROMÉTHÉE MAL ENCHAÎNÉ* (1899)

1. De symbolische aantrekkingskracht van eeuwwisselingen en hun wisselwerking met de antieke mythologische verbeeldingswereld

De media overspoelen ons tegenwoordig met de meest gekke, alarmende of integendeel (vaag) optimistische voorspellingen over het op handen zijnde millennium. Een geliefkoosd thema als de ontluikende mogelijkheden van allerhande genetische en andere medische manipulaties illustreert goed de wirwar van gedachten en emoties waar het symbolische jaar 2000 (of 2001 voor sommigen) toe inspireert. De ene keer krijgen we te horen dat ouderdom en ziekte alsmaar verder zullen wijken voor verbeterde inzichten in de complexe structuur van het menselijke genetische materiaal. Een andere keer luidt het echter dat een op hol geslagen vertrouwen in de weldaden van genetische manipulatie de toekomst van mens en natuur fundamenteel in gevaar zal brengen. Of men maakt zich dan weer vrolijk over de idee dat er binnenkort ook ‘zwangere’ mannen zullen rondlopen.

De aantrekkingskracht die de millenniumdrukte uitoefent op de verbeelding, vinden we op een kleinere schaal terug bij elke eeuwwisseling. Het lijkt wel alsof de ‘dringende’ symboolwaarde van een nakend eeuwjaar ertoe aanzet om in hogere mate dan gewoonlijk het verleden in ogenschouw te nemen, een veelomvattende balans op te maken en tegelijk een deels onzekere, deels hoopvolle blik te werpen op de toekomst. Dat is precies wat André Gide heeft gedaan met zijn speelse herschepping van de Prometheusmythe – althans volgens onze interpretatie ervan. Op de drempel van de twintigste eeuw heeft hij gestalte willen geven aan een verwarrende tijdsovergang.

De (sociale, psychologische, enzovoort) druk die wordt voortgebracht door de nabijheid van een nieuwe eeuw, tracht zich voor een deel te ontladen in de geestelijke zoektocht naar een houvast, naar een centraal referentiepunt. In dat opzicht vertoont de symbolische kracht die uitgaat van een eeuwwisseling – en *a fortiori* van een millenniumwende – als het ware een middelpuntzoekend karakter. Om op de grens van een veelbelovend en tegelijk beangstigend tijdperk het hoofd te bieden aan een geïntensifieerde werkelijkheidsbeleving die soms dreigt te ontsporen, kunnen een auteur en zijn lezerspubliek een betrouwbaar oriëntatiepunt zoeken in onder meer de eeuwenlange (literaire) continuïteit van de antieke mythologie.

Uit onze interpretatie van *Le Prométhée mal enchaîné*¹ zal echter blijken dat het mythologische verhaalmateriaal niet louter geldt als een symbolisch 'toevluchtsoord' voor het zwaar op de proef gestelde voorstellingsvermogen. Wij zullen immers proberen aan te tonen dat Gides teruggrijpen naar archetypische motieven niet alleen een middelpuntzoekende of 'nostalgische' beweegreden verraadt, maar bovenal ook een middelpuntvliedende geestesgesteldheid. Want door het Prometheusthema te herschrijven verkent hij zowel de rooskleurige horizonten als de knagende onzekerheden waarmee het scherpe besef van een eeuwwisseling samengaat. Terzelfder tijd onderwerpt hij de culturele erfenis van het zelfgenoegzame Verlichtingsdenken aan een kritische heroverweging. Als (vroeg) modernistische schrijver² onderstreept Gide voortdurend de relatieve waarde van om het even welk symbolisch houvast. Blind vertrouwen in een veelbelovende toekomst en reactionaire angst voor het nieuwe en onbekende zijn altijd slechte raadgevers geweest.

Wenst u even afstand te nemen van de alomtegenwoordige millenniumgekte en van het dito doemdenken of euforische optimisme, zonder zich volledig te moeten onttrekken aan die wirwar van prikkels? Dan nodigen wij u ertoe uit om samen met ons na te gaan hoe een kunstenaar als André Gide omsprong met de drukte van 'zijn' aanstaande eeuwjaar (1900) in de ironische 'sotie' PME (1899). Maar eerst nog een raadgeving. Als u de gewoonte heeft om zich met een onbevangen blik onder te dompelen in een literair werk, neem dan de nodige tijd om PME eens rustig door te lezen – een kort verhaaltje trouwens. We zouden uw leesgenot in geen geval willen verbodden met onze literairwetenschappelijk onderbouwde interpretatie. Misschien zal u reeds uit uw eigen interpretatie voldoende bevrediging putten. Per slot van rekening gaat de literatuurwetenschap er juist van uit dat aan elke tekst een verscheidenheid van mogelijke betekenissen kan worden toegekend. Indien u echter benieuwd bent naar het soort van interpretaties dat ontspruit aan het brein van dorre literatuurwetenschappers, of indien u wat meer wil te weten komen over de wisselwerking tussen de antieke mythologie en de twintigste-eeuwse literatuur, leest u dit artikel dan gerust verder. Onze modernistische interpretatie van Gides PME

¹ Voortaan zullen we de afkorting PME gebruiken om *Le Prométhée mal enchaîné* aan te duiden. Alle citaten uit werken van André Gide zijn ontleend aan: ANDRÉ GIDE, *Romans, Récits et Soties ; Oeuvres Lyriques*. Y. DAVET - J.-J. THIERRY (éds.), Paris, Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade), 1958. We verkiezen de verkorte bibliografische aanduiding: GIDE : paginanummer(s), ander(e) paginanummer(s). Alle onderstrepingen in citaten hebben we zelf aangebracht.

² Onze opvatting van het veelzijdige begrip 'modernisme' is hoofdzakelijk gebaseerd op het baanbrekende werk van DOUWE W. FOKKEMA en ELRUD IBSCHE, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984.

heeft in laatste instantie slechts de pretentie een kritische adempauze te bieden te midden van het opgeblazen millenniumgebeuren.

2. De twijfelachtige triomf van de twijfel in de modernistische literatuur

2.1. *De historische context van PME en het modernistische ideaal van intellectuele mobiliteit*

Ten tijde van Gides productie van PME gingen – net als nu – heel wat onwrikbaar geachte opvattingen aan het kantelen. In de loop van de halve eeuw die voorafging aan de Eerste Wereldoorlog kenden de West-Europese industrie en handel een fenomenale groei. Die economische bloei ging gepaard met een bevolkingsexplosie in de steden. Het Europese imperialisme strekte zich wijd uit over de aardbol. Intern werd het evenwel bedreigd door het groeiende sociopolitieke zelfbewustzijn van de arbeidersmassa's, die blootstonden aan materiële ellende en psychologische aliënering. De sluipende economische fragmentatie en de verscherping van de sociale spanningen wekten bij sommige kunstenaars en intellectuelen een onbehaaglijk gevoel van desoriëntatie, alsof de Europese beschavingsgeschiedenis stuurloos aan het worden was.

Ook in het geestesleven en in de wetenschappelijke sfeer verschenen onrustbarende symptomen van een diepe kentering. Revolutionaire natuurwetenschappelijke ontdekkingen openden niet alleen veelbelovende perspectieven, maar brachten in eerste instantie ook verwarring teweeg. Uit het experimentele onderzoek van voornamelijk Copernicus, Galilei, Kepler en Newton was een wereldbeeld ontstaan dat als absolute waarheid gold. De wetmatigheden die daarin besloten lagen, vormden de basis voor het groeiende zelfvertrouwen van het individu en voor het rationalistische optimisme van de Verlichting. De implosie van dit vertrouwde natuurwetenschappelijke model was het gevolg van een aantal ontdekkingen: de X-stralen door Röntgen in 1895; de elektronenstructuur van het voordien als ondeelbaar beschouwde atoom door Thomson en Rutherford tussen 1897 en 1911; het geheimzinnige verschijnsel van de radioactiviteit door Becquerel en Marie Curie; de grondslagen voor een zogenaamde quantum-theorie van energie werden al in 1900 gelegd door Max Planck; enzovoort. In artistieke en intellectuele milieus leidde die bruske discontinuïteit in de westerse natuurwetenschappelijke theorievorming veelal tot een verlies van vertrouwen in de belofte van een ongeremde materiële vooruitgang.

In de geesteswetenschappen werd het monopolie van het negentiende-eeuwse positivistische onderzoeksparadigma voor het eerst aangevochten door Wilhelm Dilthey. In zijn *Entstehung der Hermeneutik* (1900) pleitte hij voor een onderscheid tussen het nomothetische 'erklären' van de natuurwetenschappen en het idiografische 'verstehen' van de geesteswetenschappen. De belang-

stelling voor het innerlijke leven van het individu werd aangewakkerd door de publikaties van Paul Bourget (*Essais de psychologie contemporaine*, 1883-5), William James (*Principles of Psychology*, 1890) en Henri Bergson (*Essai sur les données immédiates de la conscience*, 1889 en *Matière et Mémoire*, 1896). Als klap op de vuurpijl reveleerde Freud in *Studien über Hysterie* (1895) en *Die Traumdeutung* (1899) hoe onder de vertrouwde menselijke ratio onbewuste driften, verlangens en irrationele ideeën verborgen liggen, die ons denkvermogen en gedrag ten dele sturen. De uit de Verlichting stammende voorstelling van het individu als een rationeel wezen dat zichzelf volstrekt kan doorgronden en beheersen, spatte nu uiteen zoals het voorheen ondeelbaar geachte atoom.

Het sluimerende wantrouwen tegenover het ogenschijnlijk onwrikbare, strikt rationele subjectiviteitsbegrip van de *Aufklärung* had zich geleidelijk aan ook ontplooid in een complexe wijsgerige problematiek. In *Modernism as a Philosophical Problem: On the Dissatisfactions of European High Culture* (Oxford, Basil Blackwell, 1991) bestudeert Robert B. Pippin precies de vraag in hoeverre het absolute rationalisme waar de denkers van de Verlichting aanspraak op maakten, bij de aanvang van de twintigste eeuw was omgeslagen in een vernieuwd subjectiviteitsbegrip waarin ontgoocheling en twijfel de bovenhand kregen. Voortbouwend op het '*dubito, cogito, ergo sum*' van Descartes trachtten achtereenvolgens David Hume, Immanuel Kant, Georg Hegel en Friedrich Nietzsche een afdoend antwoord te geven op het probleem van de autonomie van het subject. Maar naarmate hun overwegingen – in retrospectie – telkens nieuwe inconsistenties en kritische twijfels voortbrachten, kwam de mogelijkheid tot gefundeerde kennis en tot onvervalste menselijke zelfbepaling steeds meer op losse schroeven te staan.

Eerlijkheidshalve moeten we erop wijzen dat de tweede helft van de negentiende eeuw zeker geen homogeen beeld van maatschappelijke en culturele crisis vertoont. De West-Europese burgerlijke beschaving bereikt immers een ongekend hoogtepunt bij de aanvang van de twintigste eeuw. Terzelfder tijd duiken echter ook een aantal potentieel disruptieve 'onzekerheidsfactoren' op, zoals we zoëven hebben uiteengezet. Naargelang van de interpreterende 'partij' zal het besef van die historische kenteringen variëren in intensiteit³ alsook inzake uitwerking.

Binnen het literaire veld konden verscheidene schrijvers (maar ook lezers, uitgevers, critici, enzovoort) rond de eeuwwisseling niet langer genoegen nemen met de conventionele visie(s) die respectievelijk realisten, naturalisten en symbolisten boden op hun bewogen tijdsomstandigheden. In de periode tus-

³ Zo drong pas met het losbarsten van de Eerste Wereldoorlog en met de schok veroorzaakt door de Russische Oktoberrevolutie het besef van de sluipende socio-economische fragmentatie voor het eerst ook duidelijk door tot het collectieve bewustzijn van de burgerlijke klasse.

sen grosso modo 1830 en 1880 streefden realistische en naturalistische schrijvers ernaar om de eigentijdse werkelijkheid volledig en 'objectief' uit te beelden. Onder de invloed van een snel voortschrijdende industrialisatie hadden ze zich oorspronkelijk afgekeerd van de 'gestandaardiseerde' poëtica's van classicisme en romantiek. Naar analogie van de positivistische natuur- en geesteswetenschappen meenden zij het menselijke handelen eenduidig te kunnen verklaren vanuit een overkoepelend netwerk van politieke, economische, sociale en zelfs 'biologische' factoren. Uit onvrede – althans voor een deel – met de esthetische armoede van de 'objectieve', materiële realiteit, waarvan de oppervlakkigheid werd weerspiegeld door de nauw verwante poëtica's van realisme en naturalisme, introduceerden de symbolisten het principe van een (gebrekkige) overeenstemming tussen de aardse wereld van de verschijnselen en een transcendente, bovenzinnelijke werkelijkheid van absolute Waarheid en volmaakte Schoonheid. In *Paludes* (1895) schilderde Gide dit symbolistische postulaat af als een bron van geestelijke verstarung. In *PME* (1899) ondermijnde hij dan de deterministische grondslagen van realisme en naturalisme.

De soms uiteenlopende bewegingen van de historische avant-garde (futurisme, expressionisme, surrealisme, enzovoort) alsook vele 'ongebonden' auteurs (James Joyce, Virginia Woolf, André Gide, Marcel Proust, Robert Musil, Thomas Mann, Italo Svevo, en anderen) wensten immers deze facetten van hun ervaringswereld weer te geven, die naar hun oordeel tot dan toe op een inadekwate wijze of zelfs in het geheel niet tot uitdrukking waren gebracht. De wisselwerking tussen enerzijds de reeds geschetste constellatie van historische verschuivingen en barsten in het West-Europese cultuurpatroon en anderzijds de intrinsieke dynamiek van de literatuurgeschiedenis⁴ zette het gevestigde literaire veld onder druk. De deterministische verklaringsschema's van realisten en naturalisten impliceerden dat men minstens over de mogelijkheid beschikte om buiten het literaire veld rechtstreeks en doeltreffend in te grijpen in de beschreven maatschappelijke processen. Realistische en naturalistische romans gaven dan ook doorgaans blijk van een sociale betrokkenheid waaraan een sterk gevoel van desoriëntatie voor het grootste deel vreemd bleef. Aan de vooravond van de twintigste eeuw raakte de (esthetische) werkelijkheidservaring echter steeds meer gefragmenteerd. Bepaalde schrijvers wezen zowel de in-zichzelf-beslotenheid van het symbolistische kunstwerk als de deterministische conventies van realisme en naturalisme af ten gunste van innoverende uitdrukkingvormen en literaire procédés.

⁴ Voor een grondige uitleg over de dynamiek van de literaire evolutie verwijzen we naar: DOUWE W. FOKKEMA, 'Het Modernisme: Overwegingen bij de beschrijving van een periodecode'. *Forum der Letteren* XX (1979), 1 (maart), p. 1-10; DOUWE W. FOKKEMA & ELRUD IBSCH, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984, p. 17-22.

Dit differentiëringsproces viel uiteen in twee strekkingen:

(1) Avantgardistische groeperingen profileerden zich uitdrukkelijk als radicale vernieuwers door middel van tijdschriften, manifesten en andere gemeenschappelijke publikaties. Zij experimenteerden met allerlei revolutionaire kunstvormen die mens en maatschappij ingrijpend zouden transformeren. Literatuur beschouwden ze niet langer als een 'registratie-instrument' dat maatschappelijke gebreken slechts aan het licht diende te brengen (realisme/naturalisme), en evenmin als 'vingerwijzing' naar een transcendente werkelijkheid (symbolisme), maar als een volwaardige 'transformatiefactor' *sui generis*.

(2) In contrast hiermee hadden de auteurs die pas in retrospectie als 'modernisten' werden bestempeld, weinig of geen onderling contact, op enkele uitzonderingen na. Bovendien legden zij wel een scherp bewustzijn van de hen omringende wereld aan de dag, maar koesterden zij voor de rest argwaan ten aanzien van sociaal of politiek engagement.

Daarom spreken we voortaan van de modernistische *stroming*, in onderscheid met de verschillende *bewegingen* van de avant-garde.⁵ De veelsoortige 'onzekerheidsfactoren' die samenhangen met hun verscheurde historische context, transponeren de modernisten naar het literair-esthetische vlak. Ze zetten zich af tegen de dogmatische vooronderstellingen en gestereotypeerde uitdrukingsvormen van realisten, naturalisten en symbolisten. In de plaats daarvan nemen ze zich voor om alle concepten en waarden te onderwerpen aan een kritische evaluatie, die geen ruimte meer zal bieden voor definitieve besluiten. De interpretaties en handelingspatronen die modernistische schrijvers/personages nauwgezet afwegen, verplichten hen om voortdurend een breed intellectueel spectrum te bestrijken. Dat verklaart meteen de sterk intellectualistische inslag van de modernistische literatuur. Door te streven naar een maximale, bovenal intellectuele bewegingsvrijheid of *mobilitéit* hopen zij toch nog een voorwaardelijke, onvolledige greep te krijgen op de knagende twijfels en de chaotische werkelijkheid(sbeleving) van de twintigste eeuw.

2.2. Epistemologische onzekerheid: de kern van het modernistische literaire universum

De *grondtwijfel* waarmee André Gide en zijn geestesgenoten worstelen, is bij uitstek van epistemologische aard. Hiermee bedoelen we dat de verhouding tussen het waarnemend subject en de externe wereld een problematisch karakter bezit in de ogen van de modernisten. Wanneer zij de deterministische grondslagen van de realistische en naturalistische roman in vraag stellen, ont-

⁵ DOUWE W. FOKKEMA & ELRUD IBSCH, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984, p. 9.

kennen zij geenszins het effectieve bestaan van externe ‘feitelijkheden’, die *in se* losstaan van het subject. Zij betwisten echter elke bewering of voorstelling die de wisselwerking tussen subject en object construeert als een louter ‘noodwendige’ en bijgevolg volkomen ontleedbare verhouding. Om dezelfde reden wijzen ze ook de symbolistische metafysica af, die aan het kennissysteem van de kunst een exclusieve overbruggende functie toeschrijft. In de postmodern(istisch)e literatuur zal de relatie tussen subject en object aan veel heviger twijfels onderhevig zijn, in zo’n mate dat de ontologische werkelijkheidsstatus van subject en object zélf zal vervagen.

In PME spitst de modernistische reflectie op die epistemologische grondtwijfel zich toe op een fijnzinnige ondermijning van de realistische/ naturalistische werkelijkheidsillusie. Gides beschouwing neemt de gedaante aan van personages (Prométhée, Coclès, Damoclès) die naar aanleiding van Zeus’ *acte gratuit* hun bestaansreden voor het eerst bewust uitzoeken. Na de zoveelste ‘sprong’ in zijn bewustzijnsontwikkeling zal Prométhée zijn intellectuele vrijheid weten te veroveren op de vermeende uitwerking van allerlei determinerende factoren, terwijl Coclès en Damoclès zich juist blijvend onderwerpen aan een *idée-fixe*. Want voor hun samentreffen met de geheimzinnige *Miglionnaire* Zeus trachten zij een duidelijk omlinjende, dwingende interpretatie te bedenken. In epistemologische termen vertaald: de gespreksgenoten van Prométhée menen een volmaakte adekwatie tussen het waarnemende subject en de externe wereld te kunnen bewerkstelligen, ofschoon de moderne werkelijkheidservaring alsmear meer aan het wankelen slaat. In de onvoorspelbare uitwerking van Zeus’ *acte gratuit* op hun voordien ongedifferentieerde bestaan onderscheiden zij dan ook niets anders dan een absolute, ‘trefzekere’ bestaansreden.

De (veranderlijke) effecten van de moderne ‘onzekerheidsfactoren’ zijn al duidelijk doorgesijpeld in de verhaalstructuur van Gides *sotie*. De antithese *determinisme-onthechting* die de kern van onze modernistische interpretatie van PME vormt, geeft precies uitdrukking aan het modernistische wantrouwen ten aanzien van de mogelijkheid om de fenomenale werkelijkheid ‘waarheidsgetrouw’ en in haar totaliteit te vatten met de geest en uit te beelden door middel van een literaire tekst. De modernist Gide karakteriseert de deterministische grondbeschouwing van realisme en naturalisme als een vorm van dogmatisme, die de intellectuele bewegingsvrijheid van het individu aan banden legt. Die *mobilité* acht hij noodzakelijk, omdat alleen nog de eigen kritische geest een – onder voorbehoud – betrouwbaar uitgangspunt biedt te midden van een door twijfels geplaagde werkelijkheid(sbeleving). Het middelpunt van het modernistische semantische universum wordt dan ook ingenomen door het *individuele bewustzijn*, dat in PME (negatief) wordt verzinnebeeld door de arend van Prométhée. Rondom dit semantisch middelpunt articuleren zich de semantische

velden *onthechting*⁶ of *gereserveerdheid* en *waarneming* of *observatie*. Het individuele bewustzijn bewaart altijd een zekere afstand ten opzichte van de buitenwereld, om vanuit een (maximale) onafhankelijke positie die externe werkelijkheid te observeren en vervolgens alle ervaringsgegevens te koppelen aan voorlopige interpretaties. Het streven naar *onthechting* impliceert immers dat het subject ook zijn eigen meningen, waardeoordelen en twijfels slechts als intellectuele hypothesen benadert, die vatbaar blijven voor nuanceringen of zelfs voor een ontkrachting. Niet de twijfel *in se* staat centraal in het modernistische mens- en wereldbeeld, doch de wankelende interpreterende functie van het *individuele bewustzijn*.

In PME worden die drie centrale betekenisvelden, in positieve of negatieve zin, belichaamd door woorden als 'conscience' (Gide : *passim*), 'personnalité' (Gide : 304-305, 327), 'idiosyncrasie' (Gide : 304), 'roublard' (*een slimme of listige persoon*) (Gide : 317) [+bewustzijn]; 'observer' (Gide : 317, 329), 'scruter' (Gide : 305, 317) [+waarneming]; 'intelligent' (Gide : 305) [+bewustzijn, +observatie]; 'méditer' (Gide : 311), 'expérience'/'expérimenter' (Gide : 329) [+bewustzijn, +observatie, +onthechting]; 'déterministe' (Gide : 305), 'scrupules' (Gide : 304, 316, 337), 'décence'/'décent' (Gide : 316, 334) [-onthechting]; 'passion' (Gide : 305, 321, 327) [-bewustzijn, -onthechting].

Daarnaast manifesteren die semantische velden zich door connotatieve betekenisonderscheidingen, zowel op het micro- als op het macro-syntactische niveau. Dat laatste kunnen we bijvoorbeeld opmaken uit de merkwaardige tweevoudige onderverdeling van PME.⁷ De traditioneel genummerde hoofdstukken worden namelijk doorkruist door een systeem van ondergeschikte titels. De 'botsing' van die twee autonome organisatieprincipes splitst de verhaalgang op in fragmenten. Hierbij schraagt de ene indelingsstructuur (een bewuste ondermijning van) de conventionele voortgang van de plot, zoals in een realistische roman. De andere legt de nadruk op de innerlijke beleving van de werkelijkheid en op de 'bufferwerking' van het *individuele bewustzijn*. Die dubbele tegenstrijdige onderverdeling van PME beeldt als het ware de semantische kern van de modernistische code⁸ uit, namelijk de als problematisch er-

⁶ Het woord '*onthechting*' duidt hier geen ascetische houding aan, zoals gebruikelijk is; het heeft namelijk, in een ruimere zin, betrekking op een 'zich losmaken uit', een 'afstand nemen van'.

⁷ Die 'dual structure' van PME wordt uitvoerig belicht door: WOLFGANG HOLDHEIM, *Theory and practice of the novel. A study on André Gide*. Genève, Librairie Droz, 1986, p. 190-212.

⁸ Het begrip 'code' ontlene we, in navolging van Fokkema en Ibsch (*Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984), aan de semiotisch-structuralistische literatuurtheorie van Jurij Lotman. Zijn opvatting van literatuur als een 'se-

varen wisselwerking tussen het *individuele bewustzijn* en de (moderne) externe werkelijkheid.⁹ Aldus neemt Gide afstand van de realistische/naturalistische conventionele verplichting om de motieven van het (chronologische) handlingsverloop te integreren in een volkomen samenhangende (causale) plot.

De verscheidenheid en wisselvalligheid van de realiteit zijn juist ten dele het resultaat van de interpreterende functie die het bewustzijn vervult. Vermits elk subject een eigen, onvervreemdbare visie ('une idiosyncrasie') heeft op de hem omringende wereld, zal de perceptie van de fenomenale werkelijkheid verschillen naargelang van het waarnemende bewustzijn. Omgekeerd zal die werkelijkheid, in haar hoedanigheid van los van het subject bestaande entiteit, via de factoren 'tijd' en 'ruimte' ontegensprekelijk een invloed hebben op het individuele interpretatieproces. Uit die wisselwerking tussen het subject en de externe wereld volgt dat de menselijke ervaring van de werkelijkheid nooit aanspraak kan maken op universele geldigheid of op duurzaamheid. Daarom beschouwt Gide, als modernist, de vertelde wereld als de noodzakelijkerwijs onvolledige en altijd te nuanceren uitbeelding van (een deel van) de werkelijkheid. Hiermee hangt Gides belangstelling voor een 'veelstemmige' confrontatie van bewustzijnsvormen samen. De kenmerkende alwetendheid van de realistische vertelinstantie moet namelijk wijken voor de dialoog-/monoloogvorm, waarin vertellerstekst en personagetekst samenvallen. Gides scherpe besef van de onvermijdelijke discrepantie tussen taal en werkelijkheid, dat wil zeggen tussen de enkelvoudige *signifiants* en de veelvormige *signifiés*,¹⁰ relativeert nog meer de waarheidswaarde van het literaire werk.

---

cundair modelvormend systeem' ligt aan de basis van de baanbrekende inzichten van Fokkema en Ibsch aangaande het modernisme.

⁹ De 'proloog' van PME, waarin een anonieme verteller de raadselachtige ontmoeting tussen Zeus en Coclès beschrijft, maakt noodzakelijkerwijs noch van de A-structuur, noch van de B-structuur deel uit, omdat in de *acte gratuit* van Zeus precies het oorspronkelijke raakpunt tussen de horizontale, 'objectieve' sfeer en de verticale sfeer van het *individuele bewustzijn* schuilgaat.

¹⁰ Noodgedwongen nivelleert de taal waarneembare nuances en verschillen tussen de benoemde objecten en verschijnselen onderling teneinde communicatie mogelijk te maken. Dit communicatieproces wordt echter minder doeltreffend wanneer het besef van de discrepantie tussen de enkelvoudige taalvormen en het veelvoud van de hierdoor aangeduide zaken wegslinkt. Ten gevolge van langdurige gewinning heeft de taalgebruiker inderdaad stilaan de neiging om de gebruikte taalvorm zonder meer gelijk te stellen met de benoemde zaak. Deze automatische, onbewuste gelijkschakeling trivialiseert het algemene taalgebruik en beperkt de mogelijkheden tot vrije communicatie (vergelijk reclameslogans). Dit automatiseringsproces roept echter ook een reactie op. Bepaalde literaire teksten eisen immers opnieuw aandacht voor het woord als woord, dat wil zeggen als autonoom teken, in een poging om de op praktisch nut gerichte communicatie te ondermijnen en de getrivialiseerde literaire uitdrukkingvormen te ontmaskeren.

De modernistische epistemologische onzekerheid verklaart meteen waarom we van de overige betekenisvelden noch de exacte hiërarchie, noch de interne organisatie kunnen uittekenen. Die schijnbare onverschilligheid ten aanzien van bepaalde ervaringsgebieden herkennen we bijvoorbeeld in de haast absurde invulling die Gide geeft aan het betekenisveld *criminaliteit*: Prométhée wordt op de Kaukasus gevangengezet als ‘fabricant d’allumettes sans brevet’ (Gide : 315). Hiermee hangt Gides modernistisch getinte voorkeur voor een relativistische ethiek samen, die onder meer tot uiting komt in de uitdagende uitspraak van de anonieme verteller ‘Je ne parlerai pas de la moralité publique, parce qu’il n’y en a pas.’ (Gide : 304).

Een derde en laatste zone binnen het semantische universum van de modernistische code omvat enkele velden die een zeer ondergeschikte rol spelen of zelfs erbuiten dreigen te vallen. In vergelijking met realistische of futuristische schrijvers hebben modernisten bijvoorbeeld weinig belangstelling voor alles wat betrekking heeft op het industrialiseringsproces. Maar zoals onder meer blijkt uit de vreemde rol van Zeus als bankier en ‘Miglionnaire’, is hun houding ten opzichte van het semantische veld *economie/financiën* ambivalent, omdat ze bijvoorbeeld het onberekenbare aspect van speculatiezucht wel op prijs weten te stellen als een anti-deterministische factor.¹¹

Ter verduidelijking van de antithese *determinisme-onthechting* schetsen we de rampzalige gevolgen van Damoclès’ flagrante gebrek aan intellectuele *onthechting*. Naar aanleiding van Zeus’ raadselachtige daad is Damoclès erin geslaagd om zich als subject te differentiëren van zijn statisch levensmilieu (Gide : 309-310):

Je n’attendais rien, je l’ai dit. Je n’ai jamais rien demandé. L’habitude de ma très régulière existence m’empêchait même de rien souhaiter. Je réfléchis beaucoup, d’après la meilleure méthode : cur, unde, quo, qua ? - D’où, pour où, par où, pourquoi? Et ce billet n’était réponse à rien, puisque j’interrogeais pour la première fois. [...]

Ces cinq cent francs chaque jour plus me pesèrent: je voudrais m’en débarrasser et je ne sais pas comment faire. Car enfin... Ou si quelqu’un me les a donnés sans erreur, au moins mérite-t-il une reconnaissance. Reconnaissant, je voudrais l’être, - mais je ne sais pas envers qui.

Dans l’espoir d’un nouveau hasard qui me tirerait de ma peine, je porte sur moi le billet. Ni jour ni nuit je ne le quitte. J’y suis acquis. - Avant j’étais banal mais libre. A présent j’appartiens à lui. Cette aventure me détermine ; j’étais quelconque, je suis quelqu’un.

Voor het eerst kan hij zich buigen over zijn ‘idiosyncrasie’ (‘j’interrogeais pour la première fois’). Hij ziet echter niet in dat hij zijn nog maar pas gedifferentieerde persoonlijkheid als een onbeschreven blad moet be-

¹¹ Vergelijk onder andere *Bekentenissen van Zeno* (*La Coscienza di Zeno*, 1923) van Italo Svevo en *A.O. Barnabooth* (1913) van Valéry Larbaud.

naderen. Daarom situeert hij zijn bestaansreden niet in de toestand van intellectuele en existentiële vrijheid die binnen zijn bereik ligt. Hij geeft zich integendeel zonder de minste *gereserveerdheid* over aan de externe impuls die aan de basis lag van zijn individualiseringsproces ('A présent j'appartiens à lui'). Hij stelt fundamentele vragen waarop hij een onbetwistbaar antwoord verwacht ('*cur, unde, quo, qua ?*') en hoopt op die manier inzicht te krijgen in zijn onwrikbaar geachte 'idiosyncrasie'. Terzelfder tijd gaat hij echter gebukt onder die onvoorwaardelijke zoektocht naar een sluitende adekwatie tussen het subject en de externe wereld, doordat zij een verstikkende deterministische kracht genereert ('*Cette aventure me détermine*'). Aan zijn dogmatische zelfkwellung zal Damoclès uiteindelijk bezwijken.

3. Van blind vooruitgangsoptimisme naar intellectuele inertie en existentiële onvrijheid

De dood van de 'schuldbewuste' Damoclès speelt een belangrijke rol in de onregelmatige bewustzijnsontwikkeling van Prométhée. Wanneer de Titaan bij de aanvang van het verhaal zijn ketens losgooit en aldus een 'instinctieve' daad van *onthechting* stelt, komt zijn 'aigle' nog niet ter sprake. De verstikkende (geestes)gesteldheid waar Prométhée zich uit losmaakt, is in dit vroege stadium nog niet zozeer voortgesproten uit de drang om zich over te geven aan een externe, deterministische impuls, als wel uit een latent gebrek aan *individualiteit*. Niet het beeld van een beweeglijke vogel, maar wel dat van omknellende ketens is bij machte een treffende uitdrukking te geven aan de verlamme leegheid van Prometheus' gevangenschap op de onherbergzame Kaukasus. Het is juist naar aanleiding van zijn bezoek aan Parijs dat Prométhée zich voor het eerst rekenschap zal geven van de identiteitscrisis waarin hij 'knel' zit (Gide : 304):

Je ne parlerai pas de la moralité publique, parce qu'il n'y en a pas. Mais à ce propos une anecdote: Quand du haut du Caucase, Prométhée eut bien éprouvé que les chaînes, tenons, camisoles, parapets et autres scrupules, somme toute, l'ankylosaient, pour changer de pose il se souleva du côté gauche, étira son bras droit et, entre quatre et cinq heures d'automne, descendit le boulevard qui mène de la Madeleine à l'Opéra.

Hoewel de gehele passage al tot op zekere hoogte de betekeniswaarde [+onthechting] tot uitdrukking brengt, impliceert de vermelding 'éprouvé' dat de initiële bevrijdende daad van Prométhée nog niet de semantische lading [+bewustzijn] draagt. Het begrip 'éprouver' duidt immers in overwegende mate een passieve, louter zintuiglijke of intuïtieve gewaarwording aan. Een dergelijke sensatie past niet helemaal bij het modernistische ideaal van een immer interpreterend bewustzijn, dat zich ook van zijn eigen activiteit rekenschap geeft. Woorden als 'chaînes' en 'tenons' vallen duidelijk binnen de direct waarneem-

bare omgeving van Prométhée: die bindsels veroorzaken zijn gevoel van lichamelijke knelling. Begrippen als ‘camisoles’, ‘parapets’ en vooral ‘scrupules’, daarentegen, breiden dit zintuiglijke gevoel reeds uit tot het abstracte semantische veld [-onthechting].

Er ontbreken duidelijk een aantal logische schakels tussen Prometheus' onrustige, doch beperkte lichaamsbeweging en zijn onverwachte aankomst te Parijs. De verbinding van ‘étira son bras droit’ en ‘descendit le boulevard’ door middel van het nevenschikkende voegwoord ‘et’ brengt een bruuske opeenvolging van twee uiteenlopende handelingen teweeg. Deze ongeloofwaardige overgang druist duidelijk in tegen de realistische/ naturalistische conventies met betrekking tot een vloeiende en op zijn minst plausibele schikking van de verhaalelementen. Terzelfder tijd slaat Gide de conventies van de gemotiveerde handeling en van de ‘logisch’ geordende plot tot spaanders. Want als gevolg van die parataktische ‘omslag’ kan de lezer slechts een flauwe, volslagen onwaarschijnlijke beweeggrond afleiden uit de tekst: in één ruk verplaatst Prométhée zich van een mythische werkelijkheid naar een concrete, in tijd en ruimte gesitueerde wereld, schijnbaar enkel en alleen naar aanleiding van een verandering in lichaamshouding (‘pour changer de pose’). De toevoeging ‘somme toute’ beklemtoont het banale, onaannemelijke karakter van Prometheus' beweegreden. Voorts onthult de introductie van Prométhée de modernistische kwasi-onverschilligheid ten opzichte van het negentiende-eeuwse conventionele verhaalbegin. De verwarrende ‘omslag’ in setting druist volkomen in tegen de conventies van realisme en naturalisme. Gide geeft immers geen zier om een gedetailleerde, inzichtgevende schildering van de ‘feitelijkheden’ die het verhaalbegin omkaderen.

Prometheus' openingsscène suggereert van meet af aan dat de modernist Gide de grens tussen het mogelijke en het onmogelijke aan het aftasten is. Ook in het vervolg van PME worden de diep verankerde wereld van de aloude Prometheusmythe en de drukke alledaagsheid van een eigentijdse grootstad nergens versmolten tot een zonder meer aanvaardbare (tekstuele) werkelijkheid. Door op de grens tussen waarschijnlijkheid en zinsbegoocheling te balanceren tracht Gide na te gaan in hoeverre de fragmentarische *moderniteitservaring* kan worden uitgedrukt door een literaire structuur die de deterministische grondslagen van de realistische en naturalistische code opbreekt,¹² zonder evenwel de

¹² Vergelijk DOUWE W. FOKKEMA & ELRUD IBSCH, *Modernist Conjectures. A Mainstream in European Literature 1910-1940*. London, C. Hurst & Company, 1987, p. 197-198: ‘Gide conceives of the text as a hypothesis which must be confirmed by reality. This view hardly differs from the Postmodernist conception that the text – if accepted by a number of readers – is capable of creating a reality, with the result that the distinction between fact and fiction is blurred.’

band met de fenomenale werkelijkheid te verliezen.¹³

Na zijn bewogen ontmoeting met Coclès en Damoclès meent Prométhée op het spoor te zijn gekomen van zijn eigen onvervreemdbare 'idiosyncrasie' of bestaansreden. Op zijn beurt neemt hij nu een deterministisch standpunt in. In een lange publieke monoloog pleit hij voor een onvoorwaardelijke, alles opslorpemde overgave aan een 'aigle' of absoluut levensdoel. Zijn dogmatische oproep getuigt van volslagen onbegrip ten aanzien van de modernistische voorkeur voor een hypothetische werkelijkheidsbeleving en voor een zichzelf relativerende voorstellingswijze. Omdat hij zijn voormalig 'humanistisch' engagement nauwelijks als een fiasco onderkent, kan hij slechts een bedrieglijk licht doen vallen op zijn uitgespeelde rol als 'beschavingsheld' (Gide : 323-324):

Ils étaient très peu éclairés; j'inventai pour eux quelques feux; et dès lors commença mon aigle. C'est depuis ce jour-là que je m'aperçois que je suis nu. " [...] Messieurs, j'ai beaucoup fait pour les hommes. Messieurs, j'ai passionément, éperdument et déplorablement aimé les hommes. - Et j'ai tant fait pour eux qu'autant dire que je les ai faits eux-mêmes; car auparavant qu'étaient-ils? - Ils étaient, mais n'avaient pas conscience d'être. - Comme un feu pour les éclairer, cette conscience, Messieurs, de tout mon amour pour eux je la fis. [...] - Soucieux alors, portant en moi déjà, sans le savoir, l'oeuf de mon aigle, je voulus plus ou mieux. Cette propagation, cette prolongation morcelée me parut indiquer chez eux une attente - tandis qu'en vérité mon aigle seulement attendait. Moi je ne savais pas; cette attente, je la croyais en l'homme; cette attente je la plaçais dans l'homme. D'ailleurs, ayant fait l'homme à mon image, je comprends à présent qu'en chaque homme quelque chose d'inéclus attendait; en chacun d'eux était l'oeuf d'aigle... [...] - Ce que je sais, c'est que, non satisfait de leur donner la conscience de leur être, je voulus leur donner aussi raison d'être. Je leur donnai le feu, la flamme et tous les arts dont une flamme est l'aliment. Échauffant leurs esprits, en eux je fis éclore la dévorante croyance au progrès. Et je me réjouissais étrangement que la santé de l'homme s'usât à le produire. - Non plus croyance au bien, mais malade espérance du mieux. La croyance au progrès, Messieurs, c'était leur aigle. Notre aigle est notre raison d'être, Messieurs.

Prometheus' engagement nam al gauw de vorm van een dwanggedachte aan. Hij zadelde zijn beschermelingen op met 'un aigle' die hun handelen en denken volkomen in beslag nam. Het vuur van het (zelf)bewustzijn dat hij geschonken had aan de primitieve mens, onttaardde immers in een blinde hoop op onbeperkte vooruitgang. De mens, als sociaal wezen, putte zijn krachten uit, doordat hij zich geheel en al overgaf aan een exclusieve levensbestemming. Prométhée zelf meende zijn levensvervulling te hebben ontdekt in zijn duurzame, doch slopende betrokkenheid bij de historische ontwikkelingsgang van de mensheid.

Zijn drukkende verantwoordelijkheid wordt gesymboliseerd door zijn vraatzuchtige arend. Het vertrouwen in een gestadige leniging van de *condition humaine* heeft zich sedert Aischulos haast continu gemanifesteerd in de literaire

¹³ Zie boven, begin paragraaf 2.2.

nawerking van het Prometheusthema.¹⁴ Dit vertrouwen wordt nu door Gide in vraag gesteld als een potentiële bron van determinisme. In de zin 'Je leur donnai le feu, la flamme et tous les arts dont une flamme est l'aliment' herkennen we haast woordelijk het vooruitgangsoptimisme dat de Titaan aan de dag legt in Aischulos' *Προμηθεὺς Δεσμώτης*.¹⁵ In PME klampt de mens zich echter angstvallig vast aan de immanente finaliteit die het beginsel van de alsmar vorderende wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkeling hem lijkt te verschaffen. Het onvoorwaardelijke geloof in die levensbestemming kunnen we verbinden met de 'blinde verwachtingen' waarmee Prometheus, in Aischulos' versie,¹⁶ vertrouwen in de toekomst wekte en tevens belette dat de mens zou worden verpletterd onder het vooruitzicht van zijn dood, met andere woorden van de ultieme ondoorgrondelijkheid en (schijnbare?) zinloosheid van het aardse leven. Aan dit kwellende vooruitzicht stierf in zekere zin Damoclès, die tevergeefs een definitief antwoord zocht op metafysische vragen over zijn 'idiosyncrasie'. De exclusieve bestaansreden ('raison d'être') van de mensheid ligt voortaan in het eigenmachtig geworden, deterministische ideaal van de onbeperkte vooruitgang. Een ideaal dat zich desnoods doet gelden ten koste van de menselijke vrijheid en levenskracht ('la dévorante croyance au progrès'). Met zijn dogmatische redevoering blijft Prométhée gehoorzaam aan zijn idée-fixe (Gide : 322):

Quand je déclare : il faut avoir un aigle, vous pourriez tous vous écrier : Pourquoi? - Or, que voulez-vous que je réponde, qui ne puisse se ramener à cette formule où s'affirme mon tempérament : Je n'aime pas les hommes; j'aime ce qui les dévore.

4. 'Histoire de Tityre': existentiële zelfbespiegeling en intellectuele bevrijding

Pas met de slopende 'ziekte' van Damoclès en het zelfgenoegzame optreden van de 'barmhartige' Coclès begint Prométhée zijn idée-fixe in twijfel te

¹⁴ Gezien het beperkte bestek van onze bijdrage volstaan we met een verwijzing naar het uitgebreide diachronische overzicht van RAYMOND TROUSSON, *Le thème de Prométhée dans la littérature européenne*. Genève, Librairie Droz, 2 dln., 1964. Op dit standaardwerk baseren we onze verwijzingen naar herscheppingen van het Prometheusthema die we relevant achten voor onze modernistische interpretatie van PME (zie onze conclusies, paragraaf 6)..

¹⁵ In de verzen 109-111 verkondigt Prometheus: 'Ik maakte immers de bron van het gestolen vuur buit in een uitgeholde narthex-stengel – het vuur dat voor de stervelingen de meester van alle kunsten, alsmede een machtig hulpmiddel bleek te zijn.'

¹⁶ Zie de verzen 248-250: 'Pr.: Wel, ja, ik zorgde ervoor dat de mensen hun doodslot niet meer voorzagen. Koor: Wat is dit redmiddel dat gij voor deze ziekte hebt gevonden? Pr.: Blinde verwachtingen (ἐπιπίδα) heb ik in hun harten gelegd.'

trekken. Op Damoclès' begrafenis weigert hij om zich uit zelfbegoocheling te onderwerpen aan een ongegrond schuldgevoel jegens Damoclès. Zijn bestaansvrijheid mag niet langer worden blootgesteld aan de potentieel determinerende kracht van het verleden. Het is juist om die reden dat hij de dogmatische geestgesteldheid die hij vroeger deelde met Coclès en Damoclès, nu integreert in een luchtig verhaal, dat volstrekt geen aanspraak maakt op één of andere vorm van moreel gezag. Het contrast met zijn aanmatigende pleidooi voor 'vrijwillige' onderwerping aan een 'aigle' is overduidelijk. De aanhef van zijn '*Histoire de Tityre*' luidt als volgt (Gide : 335):

“ **MESSIEURS**, qui voulez bien m'écouter, les paroles de l'Écriture qui serviront de texte à mon bref discours d'aujourd'hui sont celles-ci :

- *Laissez les morts ensevelir les morts*. Nous ne nous occuperons donc plus de Damoclès.
- *La dernière fois que je vous vis réunis c'était pour m'entendre parler de mon aigle; Damoclès en est mort; laissons les morts... C'est à cause de lui pourtant, où plutôt c'est grâce à sa mort qu'à présent j'ai tué mon aigle...*
- *Tué son aigle!!! s'écria chacun.*
- *A ce propos, une anecdote... Mettons que je n'ai rien dit.*

Het is veelbetekenend dat Prométhée de woorden 'Laat de doden hun doden begraven' (Matteüs 8:22) aanhaalt, waarmee Jezus het gewicht van *onthechting*, als voorwaarde om Hem te volgen, wou onderstrepen. Alhoewel het in PME vanzelfsprekend om een andere, overwegend intellectuele vorm van *onthechting* gaat, verduidelijkt Prométhée hier opnieuw dat hij niet langer bereid is zijn levenskracht op te offeren voor een allesoverheersend ideaal.

Met een relativerende uitspraak als 'Mettons que je n'ai rien dit' bewaart hij terzelfder tijd een gereserveerde afstan ten opzichte van zijn eigen kritische anecdote. De vertelde wereld van Tityre wordt voorgesteld als iets voorlopigs en onvolledigs. Op die manier wil Prométhée ook signaleren dat net zo min als zijn vroegere deterministische benadering van de contingente werkelijkheid zijn huidige *onthechte* positie géén sluitende overeenstemming tot stand kan brengen tussen de drie bestanddelen van het menselijke ervarings- en communicatieproces: de 'objectieve' wereld, het subject dat externe empirische gegevens filtreert door het *individuele bewustzijn*, en het linguïstische systeem dat die subjectieve bewustzijnsinhouden modelleert.

Het levensgenot dat de eik aanvankelijk schenkt aan Tityre ('Tityre put goûter quelque joie à dormir étendu dans son ombre') (Gide : 335), maakt gauw plaats voor een angstvallig en drukkend verantwoordelijkheidsgevoel. Een gelijkaardige ontwikkeling hebben we waargenomen bij de gekwelde, 'schuldbevaste' Damoclès. Net als de arend, die zich voedt met de lever van Prométhée, is de eik gewijd aan Zeus. Volgens de mythologische overlevering kon de opbergod zijn wil openbaren aan de stervelingen door de heilige eiken in Dodona te laten ruisen. Tityres 'chêne' sluit dus naadloos aan bij de antithese *determi-*

nisme-onthechting. Het beeld van een eik alludeert tevens op het beginvers van de eerste ecloge uit Vergilius' *Bucolica*, waar er ook sprake is van een boom:

*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi*¹⁷.

Het engagement van Tityre neemt gaandeweg zulke proporties aan, dat de *otia*, i.e. de *vrije tijd*, het zalige *nietsdoen* waarin Tityrus zich vermeit blijktens Vergilius' *Bucolica*,¹⁸ bij Gide ontardt in een alles opslorpemde werkzaamheid of *negotium*. Deze scherpe intertextuele tegenstelling neemt toe naarmate de vermeende levensbestemming van Tityre almaar nieuwe bekommernissen met zich meebrengt. De 'dévorante croyance au progrès' (Gide : 324) steekt weer de kop op.

Op aanraden van Angèle ('Détachez-vous') (Gide : 337) besluit Tityre om zich los te maken uit zijn verstikkende omgeving (Gide : 337-338):

Et peu de temps après, ayant bien éprouvé que, somme toute, les occupations, responsabilités et divers scrupules, non plus que le chêne, ne le tenaient, Tityre sourit, prit le vent, partit, enlevant la caisse et Angèle et vers la fin du jour descendit avec elle le boulevard qui mène de la Madeleine à l'Opéra.

Door een overeenkomstige semantische en syntactische structuur te gebruiken, geeft Gide te kennen dat de daad van *onthechting* die Tityre aan het stellen is, ongeveer gelijkstaat met de instinctieve 'zelfbevrijding' van Prométhée. Ook het onzekere karakter van Tityres poging tot *onthechting* wordt gesuggereerd door het feit dat Angèle hem in de steek laat om Moelibée te vergezellen (Gide: 339):

- Et Tityre se retrouva seul complètement entouré de marais.

De oorspronkelijke leegheid van Tityres moerassige omgeving komt opnieuw te voorschijn om de betekeniswaarden [-bewustzijn] en [-onthechting] uit te beelden.

Het haast onbeduidende verslag dat 'les gazettes du soir' uitbrengen over de ontmoeting tussen Tityre, Angèle en Moelibée, alludeert nog eens op de intellectuele *gereserveerdheid* van Prométhée – en ook Gide – ten aanzien van die laatste verwickelingen (Gide : 339):

et l'on apprit soudain que cette femme était Angèle, et que ce Moelibée était quelqu'un de nu qui s'en allait en Italie.

Gezien de schaarse gegevens dienen de lezers van de 'gazettes' zich zo nodig een persoonlijk oordeel te vormen, in plaats van zich te schikken naar de expliciete of impliciete mening van de verslaggever/verteller. De existentiële zelfbe-

¹⁷ Vergilius, *Bucolica. Ecloga I*, v. 1. Vertaling: 'Tityrus, jij die ligt te rusten onder het bladerdak van een wijde beuk'.

¹⁸ Vergilius, *Bucolica. Ecloga I*, v. 6: 'O Meliboeus, deus nobis haec otia fecit.' Vertaling: 'Een god, Meliboeus, schonk ons dit zorgeloos leven.'

spiegeling en nieuwgeboren intellectuele bewegingsvrijheid van Prométhée behouden dus een voorwaardelijk of 'geclusuleerd' karakter. Gide weigert een definitief standpunt op te dringen, maar nodigt de lezer ertoe uit om zelf zijn positie te bepalen ten opzichte van de hypothetische antithese *determinisme-onthechting*. De subtiele epiloog van PME versterkt nog Gides ondermijning van de conventie van de eenduidige ontknoping.

5. De dubbelzinnige 'bufferwerking' van het *individuele bewustzijn* op de drempel van de twintigste eeuw

Vele aspecten van onze modernistische interpretatie zijn hier niet aan bod gekomen, zoals de autoreflexieve¹⁹ beschouwingen over het vertelde in (voornamelijk) de anecdote '*Histoire de Tityre*' en de epiloog, Gides theoretische overweging van een zogenaamde *acte gratuit*,²⁰ en zijn veelvuldig gebruik van ironie.²¹ Niettemin menen we voldoende te hebben aangetoond dat André Gide reeds lang vóór de publicatie van zijn twee modernistische meesterwerken, *Les Caves du Vatican* (1914) en *Les Faux-Monnayeurs* (1925), de potentieel verstrekkende implicaties van de twintigste-eeuwse 'onzekerheidsfactoren' aan het aftasten was.

¹⁹ De term *autoreflexief* of *autoreferentieel* wordt gebruikt om een (passage uit een) literaire tekst te kenmerken die de aandacht van de lezer op de eigen esthetische structuur vestigt en op de manier waarop het talige medium zich laat gelden. De reeds toegelichte uitspraak 'Mettons que je n'ai rien dit' (Gide : 335) is daar een mooi voorbeeld van.

²⁰ Als hypothetisch middel om als het ware alle mogelijke determinerende factoren 'ongeldig' te verklaren, spitst de *acte gratuit* zich niet zozeer toe op de vraag óf en, zo ja, onder welke voorwaarden een dergelijke handeling effectief haalbaar zou zijn, als wel op de verschillende intellectualistische speculaties die zij ontlokt aan de betrokkenen.

²¹ Hieruit blijkt nogmaals het grote gewicht dat Gide, als modernist, toekent aan een gedachte die zich nooit laat verstenen. De benadering van het verschijnsel *ironie* die we hebben aangetroffen bij PIERRE SCHOENTJES (*Recherche de l'ironie et ironie de la Recherche*. Gent, Rijksuniversiteit Gent - Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1993), sluit impliciet aan bij onze modernistische interpretatie van PME, vermits zij het levenswerk van een andere modernistische auteur centraal stelt, namelijk *A la Recherche du temps perdu* (1913-1927) van Marcel Proust. We kunnen slechts een kort voorbeeld van Gides gebruik van ironie aanhalen (Gide : 315): 'A quelques jours de là, Prométhée, dénoncé par les soins amicaux du garçon, se vit emprisonné comme fabricant d'allumettes sans brevet.'

De tegenstrijdige woordgroep '[...] dénoncé par les soins amicaux du garçon [...]' vervaagt het normatieve onderscheid tussen goed en kwaad, zonder een nieuw nauwkeurig omljnd standpunt *pro* of *contra* te willen verkondigen. Deze herverdeling van het semantische veld *criminaliteit* stelt zich dus te allen tijde open voor wijzigingen en nuanceringen, en accentueert op die manier de relativistische ethiek van PME.

Hierbij stelt hij, als (vroeg) modernist, de bemiddelende functie van het kritische intellect centraal. Zoals we al hebben aangestipt in het inleidende hoofdstuk, vertoont het belang dat Gide hecht aan de 'bufferwerking' van het *individuele bewustzijn*, een dubbelzinnig karakter. Aan de ene kant schrijft hij aan het waarnemende/interpreterende subject het vermogen toe om telkens weer een persoonlijke ordening aan te brengen in de wirwar van impulsen die uitgaan van de problematische moderniteitservaring –²² zeker in het aanschijn van een veelbetekenend eeuwjaar. Aan de andere kant erkent hij meteen ook het gefragmenteerde, hypothetische en bijgevolg louter voorlopige karakter van elk(e) interpretatie(proces). Zijn verkenningstocht is dus tegelijk middelpuntzoekend én middelpuntvliedend.

Je kan die begrippen trouwens ook omkeren. Het verlangen naar een stabiel 'referentiepunt' belemmert enigszins een scherp zicht op de problematische kern van de modern(istische)e werkelijkheid(servaring), dat wil zeggen haar fundamentele onstandvastigheid. In die zin is de ordenende 'bufferwerking' van het *individuele bewustzijn* dus evengoed middelpuntvliedend. Andersom mogen we Gides besef van de voorwaardelijkheid van om het even welk symbolisch houvast bestempelen als middelpuntzoekend ten opzichte van allerhande voorheen ongekende of sedertdien geïntensifieerde 'onzekerheidsfactoren'. Want in tegenstelling met de realistische/naturalistische code stelt de modernistische structuur van PME elke aanspraak op een sluitende overeenstemming tussen subject, (literaire) taal en externe werkelijkheid duidelijk in vraag. Hierdoor dringt Gides *sotie* dieper door tot de problematische kern van een verhevigde moderniteitservaring. PME schommelt voortdurend op de grens tussen het mogelijke en het onmogelijke,²³ precies omdat Gide zich een onvaste weg

²² Vergelijk MALCOLM BRADBURY & JAMES McFARLANE (eds.), *Modernism 1890 – 1930*. Harmondsworth, Penguin Books, 1976, p. 9: 'The very vocabulary of chaos – disintegration, fragmentation, dislocation – implies a breaking away or a breaking apart. But the defining thing in the Modernist mode is not so much that things fall apart but that they fall together [...]. In Modernism, the centre is seen exerting not a centrifugal but a centripetal force; and the consequence is not disintegration but (as it were) superintegration. The threat to (conventional) order comes not from the break-down of a planetary system but from the repudiation of a filing system, where order derives as much from keeping separate as from holding together [...] rather as language itself sorts and separates those things it was at one time felt needed distinguishing. But in a situation where conceptual categories change at a pace different from linguistic ones, the tensions are immediate. When the pattern which thought necessarily imposes on experience demands fundamental revision, and when the linguistic system which is required to verbalize the new situation has a formidable built-in inertia to overcome, a crisis of culture and with it the inauguration of a wholly new 'civilizational phase' is inevitable.' [wij onderstrepen]

²³ We verwijzen naar onze commentaar bij Prometheus' ongeloofwaardige openingscène (zie boven, paragraaf 3).

probeert te banen in het uitdijende epistemologische spanningsveld van de moderniteitservaring en daarbij heen en weer geslingerd wordt. Dit verklaart ook waarom de mythologische wereld van Prometheus en het moderne werkelijkheidsniveau van Prométhée nergens worden samengesmolten tot een harmonieus geheel. Als (proto-)modernist wil (of kan) Gide onder geen beding een rimpelloze synthese tot stand brengen tussen heden en verleden.²⁴

Misschien bestaat er zelfs geen echte kern of essentieel 'middenpunt', noch in positieve zin (als houvast) noch in negatieve (als onontkoombare onstandvastigheid of chaos)! Een vraag waar de postmoderne filosofie en literatuur zich over zullen buigen...

6. De modernistische stroming en Gides 'manipulatie' van mythologische motieven

6.1. Een accentuering en tegelijk relativisering van de modern(istisch)e epistemologische onzekerheid

In PME beeldt Gide vier culturele dimensies uit, die hij nooit tot een geloofwaardig, op zijn minst intern samenhangend geheel samensmeedt. Op het werkelijkheidsniveau van de antieke, inzonderheid mythologische wereld bevinden zich (1) personages als Prométhée, Zeus en Damoclès, die thuishoren in het Oudgriekse verbeeldingsleven. Van hun kant treden (2) Coclès, Tityre en Moelibée op als vertegenwoordigers van de Romeinse voorstellingswereld. Hiertegenover staat (3) de moderne werkelijkheid van een drukke grootstad als Parijs. De laatste culturele dimensie, (4) de joods-christelijke traditie, manifesteert zich in de 'lijdensweg' van Damoclès en diens vertwijfelde metafysische vragen ('*cur, unde, quo, qua ?*') (Gide : 12-13), in het lineaire vooruitgangsoptimisme dat onlosmakelijk verbonden is met Prometheus' engagement en dwanggedachte, en voorts in intertextuele verwijzingen naar de Bijbel, zoals 'Il tend en vain son autre joue.' (Gide : 328) en '*Laissez les morts ensevelir les morts.*' (Gide : 335, 340)

Wat de wisselwerking tussen het eigentijdse werkelijkheidsniveau en de antieke verbeeldingswereld betreft, mogen we, in navolging van Fokkema en Ibsch,²⁵ stellen dat de modernistische code de gelegenheid openlaat om elementen te ontlenen aan de antieke literatuur en mythologie (maar ook bijvoorbeeld uit de Bijbel), zonder daar nog langer een onwrikbaar geachte betekenis of welomschreven waarde aan toe te schrijven – in tegenstelling met bijvoor-

²⁴ Hierop zullen we meteen terugkomen in onze conclusies (paragraaf 6).

²⁵ DOUWE W. FOKKEMA & ELRUD IBSCH, *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1984, p. 41.

beeld de middeleeuwen of het classicisme. Het overgeleverde materiaal dient om het hypothetische karakter en de voorlopigheid van de eigen visie op de verwarrende moderne werkelijkheid(sbeleving) en, meer in het algemeen, van elk standpunt te onderstrepen. Het Prometheusthema,²⁶ dat reeds een eeuwenlange receptiegeschiedenis heeft gekend, levert als het ware een veeltakkige achtergrond van identiteit, waartegen Gides 'manipulatie' van mythologische motieven en de hiermee samengaande omlijning van de modernistische grondtwijfel sterker uitkomen en tegelijk ook 'geclausuleerd' kunnen worden.

Zo slaat het motief van Prometheus' opstandige vrijheidsverlangen en lijden, dat in PME wordt verzinnebeeld door de onstuimige verhouding tot zijn stugge 'aigle', niet meer onmiddellijk op de materiële lotsverbetering van de mensheid en op de emancipatorische bewustzijnsontwikkeling die hiermee gepaard zou moeten gaan. Deze betekenisdimensie komt vanaf de romantiek (vergelijk Goethes drama-fragment *Prometheus* uit 1773 en zijn hierbij aansluitende lyrische ode uit 1774, en vooral het lyrische drama *Prometheus Unbound* [1818-1819] van Shelley) haast ononderbroken naar voren in de receptiegeschiedenis. Het probleem van het (ingebeelde) metafysische kwaad komt nochtans ook in PME ter sprake, zoals blijkt uit de zelfkwelling van Damoclès. Gide heeft het prometheïsche motief van de *condition humaine* echter losgekoppeld van de zaligmakende vooruitgangsgedachte die was ontsproten aan de Verlichting (vergelijk Voltaire, auteur van een opera *Pandore* [1740], alsook het *Traumgespräch mit Prometheus* [1770] van Christof Martin Wieland) en bovenal aan de romantiek.²⁷ Dit motief heeft hij vervolgens geherinterpreteerd

²⁶ In *Thèmes et mythes. Questions de méthode* (Bruxelles, Éditions de l'Université de Bruxelles, 1981) kent RAYMOND TROUSSON een specifieke betekenis toe aan de begrippen 'motief' en 'thema', zodra zij worden aangewend in een mythologische context. Onder een 'motief' verstaat hij '[...] une toile de fond, un concept large, désignant soit une certaine attitude – par exemple la révolte – soit une situation de base, impersonnelle, dont les acteurs n'ont pas encore été individualisés – par exemple les situations de l'homme entre deux femmes, de l'opposition entre deux frères [...].' (*op. cit.*, p. 22). Hierbij aansluitend definieert hij het begrip 'thema' als de tekstuele 'kristallisering' van één of meerdere motieven: '[...] l'expression particulière d'un motif, son individualisation [...] C'est dire qu'il y aura thème lorsqu'un motif [...] se fixe, se limite et se définit dans un ou plusieurs personnages agissant dans une situation spécifique, et lorsque ces personnages et cette situation auront donné naissance à une tradition littéraire.' (*op. cit.*, p. 22-23).

²⁷ Reeds bij Aischulos fungeert het prometheïsche vuur, dat aan de basis ligt van allerlei *technai* of vaardigheden, als symbool voor de opwindende ontwikkelingsperspectieven die zich openbaren aan de vijfde-eeuwse Atheners – zeker na hun glansrijke overwinningen op het Perzische rijk. In de vv. 252-254 van Aischulos' *Prometheus geboeid* lezen we: 'Pr.: En daarbij heb ik hun nog het vuur geschonken. Koor: En nu beschikken de ééndaagsen over het vlammeende vuur? Pr.: Ja, en daaruit zullen ze beslist vele kunsten leren.'

en als het ware getranscendeerd door middel van de intellectualistische antithese *determinisme-onthechting*.

Het modernistische ideaal van (maximale) intellectuele bewegingsvrijheid stemde Gide tot wantrouwen ten aanzien van zowel vooruitgangsoptimisten als hun tegenstanders. Zodra er duidelijk sleet verscheen op het traditionele wetenschappelijke mens- en wereldbeeld ten gevolge van een aantal baanbrekende en tegelijk verontrustende bevindingen, werd Prometheus' emancipatorische strijd tegen de nodeloze metafysische onderdrukking van de mensheid de inzet van een felle literair-ideologische strijd. Auteurs als Eugen von Jagow (*Prometheus*, 1893) en Roger Dumas (*Prométhée*, 1897) trekken nog steeds van leer tegen het illusoire bestaan van een straffende god. Daarom verheffen zij de vooruitgangsidee van de moderne wetenschappen tot een nieuwe, immanente lotsbestemming voor de autonome mensheid. Maar bij andere schrijvers, zoals Robert Schellwien (*Der entfesselte Prometheus*, 1880) of Alexandre Saint-Yves (*Le Mystère du Progrès*, 1878), die een terugkeer naar de traditionele religie bepleiten, slaat de hoopvolle opstandigheid van Prometheus om in vertwijfeling, wroeging en zelfkritiek. Hoewel Gides herschepping van het Prometheusthema grotendeels dezelfde cultuurhistorische achtergrond vertoont, overstijgt zijn PME het naakte spanningsveld (*blind*) *vertrouwen-wroeging* waar tweederangsschrijvers als Dumas en Schellwien een eenduidige uitdrukking aan geven.

Prométhée geeft zich rekenschap van de immer dreigende (intellectuele en existentiële) vrijheidsberoving die kleeft aan 'la dévorante croyance au progrès' (Gide : 324) en wenst niet langer op te treden als vaandeldrager van het scientistische vooruitgangsideaal. Dit betekent echter niet dat Gide het beschavingswerk en de ontvoogdingsstrijd van de vermenselijkte Titaan meteen ook afwijst ten gunste van een pessimistische visie of een pleidooi voor religieuze heropleving. De modernistische epistemologische onzekerheid belet hem immers om een definitief waardeoordeel – positief óf negatief – te vellen over 'la croyance au bien' (Gide : 324), dat wil zeggen over de moderne westerse beschavingsdroom. In het aanschijn van een nieuwe, hoogst onbepaalde eeuw weigert hij zich te laten overrompelen door sterk gepolariseerde opvattingen of door verscheurende gevoelens.²⁸ Maar evenmin wenst hij de modernistische onzekerheden te veralgemenen tot absolute waarheden. De lange receptiegeschiedenis van het Prometheusthema toont immers aan dat in de loop van de eeuwen de meest uiteenlopende interpretaties (opnieuw) het licht kunnen zien.

In nauwe samenhang met de zojuist belichte 'manipulatie' heeft Gide het traditionele motief van het prometheïsche engagement omgebogen in de richting van een individuele relativistische ethiek. Reeds in de vroegst gekende

²⁸ Zie boven, paragraaf 1.

versies van het heldenthema, namelijk in Hesiodos' *Theogonia* en *Werken en Dagen* (ca. 700 a.C.), verschijnt Prometheus als de beschermer van de mensheid. In zoverre Gide verkiest om de externe wereld te observeren doorheen de wisselende filter van het *individuele bewustzijn* en slechts hypothetische relaties uit te beelden, in plaats van een pasklaar (moreel) verhoudingsstelsel onder woorden te brengen,²⁹ biedt het Prometheusthema hem de gelegenheid om – onder enig voorbehoud – algemene of onbuigzame morele principes en onvoorwaardelijk engagement te bestempelen als potentiële bronnen van determinisme. Zoals we immers al hebben uitgelegd, stelt Prométhée met zijn luchtige '*Histoire de Tityre*' de universalistische vooruitgangsideologie van het Verlichtingsdenken ('la dévorante croyance au progrès') (Gide : 324) grondig in vraag mét behoud van de nodige kritische afstand of intellectuele (zelf)onthechting. Met zo'n vrijblijvende waarschuwing voor de valstrikken van dogmatiek en blind optimisme ontwikkelt Gide juist een typisch modernistische vorm van intellectualistisch engagement:

*One can be grateful to Gide for stubbornly warning against all forms of doctrinaire contagion and for pointing out the dangers we run when we fail to think and decide for ourselves. There is a commitment to noncommitment in Gide that is a welcome contrast to the noisy and questionable commitments of partisan thought.*³⁰

Gide spoort zijn lezers ertoe aan om een flexibel denkproces gaande te houden over de waarheidswaarde van literatuur, de (on)mogelijkheid van een algemeen geldige ethiek, en nog veel meer.

Het motief van de prometheïsche listigheid, waar de *Theogonia* reeds uitdrukking aan gaf in de episode over Prometheus' bedrieglijke verdeling van het offervlees, heeft bij Gide alweer betrekking op de eigentijdse epistemologische onzekerheid. Het zelfbewustzijn en de heilzame vindingrijkheid van de antieke Prometheus, de menslievende brenger van het vuur, contrasteren namelijk met het zelfbedrog waaraan Prométhée zich aanvankelijk blootstelt als

²⁹ De volgende passage uit Gides *Projet de préface pour "la Porte étroite"* (1912) illustreert goed zijn relativistisch standpunt (GIDE : 1548-1549): 'L'auteur craint bien de donner plus d'une fois encore le spectacle d'une aussi déconcertante inconséquence, et ne sait trop comment se défendre contre cette accusation de versatilité, d'incertitude, qu'on lui a déjà souvent fait entendre, et qu'il mérite assurément, car, quel que soit le héros qu'il peigne, il ne peut prendre parti contre lui, non plus qu'il ne le propose en exemple ; il prétend qu'un artiste doit pouvoir à son gré peindre tour à tour un "immoraliste", une sainte, un honnête homme ou un bandit, sans se déclarer pour ou contre. [...] La critique, qui va cherchant à travers ce livre mon opinion personnelle, erre. Et si tant est que j'en aie une, ce n'est pas ici le lieu de la dire. Mon rôle ici se borne à faire réfléchir le lecteur et je pense lui rendre ainsi plus grand service qu'en lui servant des convictions, des opinions toutes faites, des nourritures toutes mâchées. Les problèmes que je soulève ne comportent que des solutions particulières.'

³⁰ GERMAINE BRÉE, *Gide*. New Jersey, Rutgers University Press, 1963, p. 2.

pleitbezorger van zijn dwanggedachte. In contrast met de spitsvondige en overtuigende argumenten waarmee Prometheus, in de dialoog *Prometheus op de Kaukasus* van Loukianos van Samosata (2de eeuw n.C.), het opneemt voor de mensheid, raakt Gide Prométhée hopeloos verstrikt in een cirkelredenering, die hij tracht te verdoezelen met vuurpijlen en pornografische prentjes! Met zijn bevrijdende '*Histoire de Tityre*' geeft hij echter finaal een modernistische wending aan het begrip 'listigheid', in de zin van 'intellectuele beweeglijkheid'.

Het motief van Prometheus als mensenschepper, tenslotte, krijgt eveneens gestalte in PME. In de veertiende eeuw had Filippo Villani (*Le vite d'uomini illustri fiorentini*) het traditionele beeld van Prometheus die de eerste mens 'boetseert' en vervolgens tot leven brengt met de hulp van de godin Athena,³¹ reeds aangegrepen om de scheppingsdaad van de kunstenaar te veraanschouwlijken. Hij verkondigde echter dat elke ware kunstenaar, Prometheus gelijk, gedoemd was om steeds weer onder te doen voor het (goddelijke) natuurproces. Met die overtuiging was de romantische verheerlijking van artistieke zelfexpressie en originaliteit niet langer verenigbaar. Gedurende de *Sturm und Drang*-periode bestreed Goethe dan ook het dogma van de goddelijke superioriteit, om langs deze weg elke vorm van bevoogding en verstarrende invloed te verwerpen. De scheppingskracht van de kunstenaar is immers zo groot, dat hij zich niet langer hoeft te onderwerpen aan een denkbeeldig metafysisch juk. De romantische Titaan verloochent het bestaan van een antropomorfe, wispelturige godheid, en krijgt hierdoor volkomen menselijke trekken. Het nauwe verband dat Goethe aldus legde tussen artistiek zelfbewustzijn en metafysische opstandigheid, wordt in PME echter impliciet ter discussie gesteld. Het modernistische besef van een scherpe wanverhouding tussen taal en werkelijkheid(s-beleving) werpt immers een waas van twijfels over de mogelijkheid om door middel van een kunstwerk de gevoels- en gedachtenwereld van een individu of een deel van de fenomenale werkelijkheid feilloos kenbaar te maken. Wanneer Prométhée met zijn '*Histoire de Tityre*' voor de dag komt als een kunstenaar-schepper, laat hij de uitdagende zelfverzekerdheid en spottende gevoelsexplosie van Goethes Prometheusfiguur begrijpelijkerwijze achterwege ten gunste van een onzekere existentiële en literaire zelfbespiegeling ('Mettons que je n'ai rien dit') (Gide : 335).

6.2. Een ambigue versterking van de fragmentarische verhaalgang

We hebben meermaals aangetoond dat Gide, als (vroeg) modernist, de met name realistische/naturalistische conventie van de geloofwaardige, 'lo-

³¹ Deze voorstelling prijkt onder andere op Romeinse 'heidense' sarcofaagreliefs uit de derde eeuw n.C.

gisch' geordende plot op losse schroeven heeft gezet. Welnu, de verwerking van mythologische elementen in een modernistische tekst kan de 'verbrokkelde' narratieve samenhang verstevigen.³² Hiermee bedoelen we beslist niet dat Gide slechts hoeft terug te grijpen naar het Prometheusthema om als het ware een 'kant en klare' structuur te verlenen aan de vertelde wereld van PME. We hebben integendeel voortdurend belicht hoe de receptiegeschiedenis van het Prometheusthema een heldere achtergrond van klankrijke continuïteit vormt, waartegen de eigenheid van de modernistische code, hoe ambigu zij ook is, zich scherper kan aftekenen. Doordat de (gedeeltelijke) integratie van het mythologische thema vooruitloopt op bepaalde aspecten van de plot en op de karakterologische ontwikkeling van sommige personages, kan de auteur bijkomende tekstuele signalen sturen naar de lezer.³³

De titel van Gides *sotie*, 'Le Prométhée mal enchaîné', is aanvankelijk een vraagteken en zal naderhand de aandacht richten – althans in onze modernistische interpretatie! – op de zwakke aaneenschakeling ('mal enchaîné') en onwaarschijnlijke motivering van de plot, alsook op de discontinue bewustzijnsontwikkeling en de finale, zij het voorwaardelijke *onthechting* van Prométhée.

Ook de eigenaam van personages als Zeus, Coclès, Damoclès, Moelibée en Tityre kan de lezer attent maken op verschillende, soms tegenstrijdige interpretatiemogelijkheden. Gide laat bijvoorbeeld van meet af aan doorschemeren dat Damoclès misschien 'ramspoed' te wachten staat. In de Oudheid werd Damokles voorgesteld als een gunsteling van Dionysios de Oude van Syrakuse (begin vierde eeuw v. C.). Omdat hij de tiran benijdde om zijn heerschappij, liet deze hem één dag lang koning zijn. Maar gedurende een feestmaal bemerkte Damokles dat boven de troon een puntig zwaard was opgehangen aan een paardenhaar. Dit zwaard symboliseert de gevaren die aldoor de kop kunnen opste-

³² Vanuit een ander gezichtspunt, dat geen uitstaans heeft met de modernistische stroming of met Gide, komt J. J. WHITE (*Mythology in the Modern Novel: a Study of Prefigurative Techniques*. Princeton, Princeton University Press, 1971) tot een gelijkaardig inzicht.

³³ De lezer zal die signalen in meerdere of mindere mate aanpassen aan zijn persoonlijke/groepsbepaalde literaire verwachtingen en extra-literaire opvattingen. Het staat hem zelfs vrij om die signalen te negeren. Zoals we al hebben aangestipt, hechten uitgerekend modernistische schrijvers, in tegenstelling met realisten of symbolisten, veel belang aan de veranderlijke rol van de lezer in het literaire interpretatieproces. In zijn voorwoord tot *Paludes* (1895) geeft Gide expliciet te kennen dat een literair werk geen in-zichzelf-besloten structuur vertoont, die slechts één vaststaande interpretatie zou toelaten (GIDE : 89): '*Avant d'expliquer aux autres mon livre, j'attends que d'autres me l'expliquent. Vouloir l'expliquer d'abord c'est en restreindre aussitôt le sens ; car si nous savons ce que nous voulions dire, nous ne savons pas si nous ne disions que cela. - On dit toujours plus que CELA. - Et ce qui surtout m'y intéresse, c'est ce que j'y ai mis sans le savoir, [...]*'.

ken te midden van (schijnbare) voorspoed. In PME heeft Gide de ‘tegenspoed’ die Damokles boven het hoofd hangt, geherinterpreteerd in de zin van de modernistische antithese *determinisme-onthechting*. Het gaat hier namelijk om de dogmatische zelfbegoocheling waaraan de vraagzieke Damoclès zich blootstelt met dodelijke afloop. Het lot van Damoclès wijkt duidelijk af van wat de oorspronkelijke versie te kennen gaf. De literaire ‘prefiguratie’ die besloten ligt in de naam ‘Damoclès’, blijft dus voldoende vaag om de lezer te kunnen betrekken in een geleidelijk en ‘open’ proces van betekensteroekening.

Dit geldt ook voor de naam ‘Coclès’. In de Romeinse historiografie treedt Horatius Cocles (‘Eenogige’) op als een exemplarische belichaming van patriotische heldenmoed. Toen Tarquinius Superbus, de laatste koning van Rome, in 509 v. C. van de troon werd gestoten, probeerde hij Rome te heroveren met de hulp van Lars Porsenna. De conventionele geschiedschrijving houdt vol dat Horatius Cocles en zijn twee strijdmakkers de Tiberbrug bezet hielden en hierdoor de aanval van Porsenna wisten af te slaan. In PME verandert de *virtus* of praktische deugdzaamheid van die heldhaftige Romein echter in het dubieuze ‘liefdadigheidsideaal’ van Coclès en in de dogmatische zelfgenoegzaamheid die hij daarbij aan de dag legt.

Blinde (zelf)verheerlijking (Coclès), obsessionele vertwijfeling (Damoclès), euforisch vooruitgangsoptimisme (de Titaan als dogmatische beschavingsheld), enzovoort, Prométhée stelt dat uiteindelijk allemaal in vraag met zijn gevatte ‘*Histoire de Tityre*’. Een levens- en denkkraft verslindende ‘arend’ kan je niet alleen doden, je kan hem ook nog eens metamorfoserend in een verrijkende en niettemin bescheiden literaire parel, die je dan afrondt – onder voorbehoud! – met woorden als (Gide : 341):

- *De sa beauté d'hier que reste-t-il?*
- *J'en ai gardé toutes les plumes.*

C'est avec l'une d'elles que j'écris ce petit livre ; puissiez-vous, rare ami, ne pas le trouver trop mauvais.

Misschien zou Prométhée zijn *onthechte* bewustzijn eens moeten laten dwalen over de huidige millenniumdrukte...

Pierre DE GROOTE